

CEC rapportage Verkenning gevolgen economische crisis

De doorwerking van de financiële crisis op de reële economie is in volle gang. De Nederlandse economie bevindt zich al in recessie en gaat verder krimpen in 2009 en 2010. Toekomstige economische ontwikkelingen zijn met grote onzekerheid omgeven en tasten het vertrouwen sterk aan. Tegen deze achtergrond heeft de ministerraad van 16 januari jl. de Centrale Economische Commissie gevraagd nadere analyse en duiding te geven van de economische crisis. Daarbij heeft de ministerraad aangegeven dat het de bedoeling is dat de CEC een duiding van de situatie geeft en een afwegingskader voor nader beleid.

Kernpunten

Situatie

- Voor 2009 en 2010 wordt een economische krimp verwacht van respectievelijk PM% en PM%. Daarmee komt Nederland in de zwaarste naoorlogse recessie.
- De verwachting is dat de huidige crisis dieper en langer is dan een 'normale' recessie. Er wordt geen snel herstel verwacht, maar een langdurig herstelproces.
- De combinatie van een wereldwijde recessie en het moeilijk kunnen verkrijgen van kredieten leidt ertoe dat met name sectoren die sterk afhankelijk zijn van de export en de afzet van investeringsgoederensectoren de grootste klappen krijgen. Ook bedrijfstakken die relatief veel gefinancierd zijn met vreemd vermogen, zijn kwetsbaar.
- De bouw en de industrie worden het zwaarst getroffen; binnen de industrie de kennisintensieve takken metaal- en elektrotechnische industrie en chemie in het bijzonder. Regionaal krijgen de zuidelijke provincies de grootste klappen.

Afwegingen

- Er is geen wondermiddel waarmee het kabinet Nederland uit de recessie kan halen. Eventuele maatregelen kunnen wel diepte en lengte van de recessie beïnvloeden.
- In Nederland zorgen automatische stabilisatoren voor een dempend effect van de gevolgen van de recessie. Dit was en is een verstandig uitgangspunt. Het zal niet lukken om via anticyclisch beleid uit deze crisis vandaan te komen.
- Het is van belang dat de autoriteiten de stabiliteit van het financiële stelsel blijven waarborgen.
- Het blijft daarnaast cruciaal dat in het geval van moeizame kredietverlening de kredietverstrekking door banken aan bedrijven wordt ondersteund, bijvoorbeeld via garanties en liquiditeitsinstrumenten.

- Eventueel aanvullend beleid zal rekening moeten houden met de houdbaarheid van de openbare financiën op de langere termijn.
- Bij eventuele stimulering (die ook gebaat is bij effectieve regelgeving) dienen zaken als vertrouwensherstel, de structurele bijdrage aan de Nederlandse economie (groeivermogen) en de langere termijn uitdagingen (energie, klimaat) nadrukkelijk te worden meegewogen.

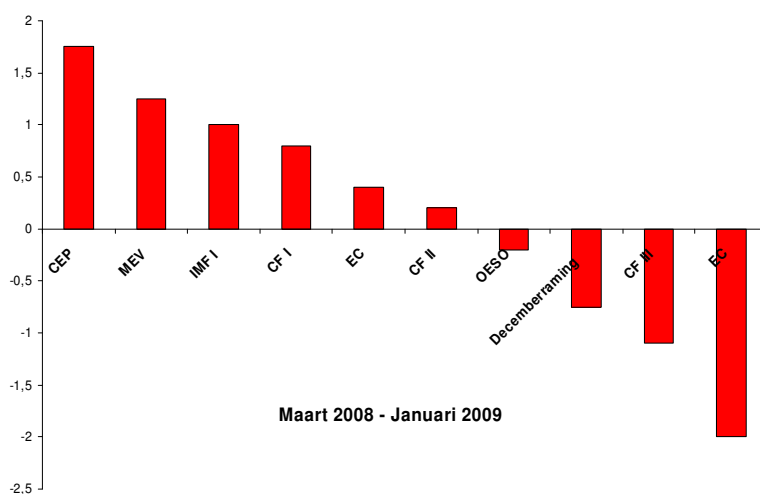
1. Macro duiding

De economische vooruitzichten zijn het afgelopen jaar wereldwijd zeer fors verslechterd. De crisis, die begon als een probleem op een deelsegment van de Amerikaanse huizenmarkt, heeft in rap tempo de gehele financiële sector in de VS besmet en de Amerikaanse economie in een diepe recessie geduwd. Als gevolg van de mondiale verwevenheid, heeft de financiële sector in vrijwel alle ontwikkelde landen zeer harde klappen opgelopen. Dit, in combinatie met de vanuit de VS geïnitieerde reële vraaguitval, heeft ertoe geleid dat een groot aantal landen in een (diepe) recessie is beland.

Ook in Nederland heeft de economische crisis flink toegeslagen. Zo is de internationaal opererende financiële sector in Nederland hard getroffen, hetgeen heeft geleid tot ingrepen die tot voor kort niet voor mogelijk werden gehouden. Dit betreft zowel de aard (nationalisatie, kapitaalinjecties, garantieregelingen) als de omvang van de ingrepen.

De crisis heeft zich de afgelopen maanden in toenemende mate versterkt en verdiept. De snelheid waarmee het economische beeld is verslechterd, wordt goed geïllustreerd door figuur 1.1. In het voorjaar van 2008 raamde het CPB voor 2009 nog een groei van 1¾%. Sindsdien zijn de verwachtingen voor de economie in zeer snel tempo verslechterd. Na een raming van 1¼ % op Prinsjesdag voor 2009, stelde het planbureau haar groeiraming afgelopen december met liefst 2%-punt neerwaarts bij naar een verwachte krimp van de economie (-0,75%). De sindsdien gepubliceerde ramingen laten een nog veel slechter beeld zien. De Europese Commissie heeft de raming voor Nederland zelfs bijgesteld naar -2% voor 2009 en een klein plusje voor 2010 (+0,2%). Ook de decemberraming van het CPB bevatte reeds een sombere variant waarin het BBP in 2009 met 1,75% en in 2010 met 0,2% afneemt.

Figuur 1.1 Ontwikkeling in ramingen voor de Nederlandse economie voor 2009

Vrijwel alle recent beschikbaar gekomen cijfers duiden erop dat de groei in 2009 en 2010 nog lager zal uitkomen dan in deze sombere variant. Zo kromp de Nederlandse economie met 0,9% in het vierde kwartaal van 2008 ten opzichte van het 3^e kwartaal 2008, is de werkloosheid in het vierde kwartaal van vorig jaar gestegen en daalde afgelopen december de industriële productie met ruim 13% op jaarbasis (zie bijlage 1). Ook recente cijfers over (het aantal transacties op) de woningmarkt wijzen in die richting. Aangezien ook de bijgestelde cijfers voor het tweede en derde kwartaal een krimp van het BBP laten zien, bevindt Nederland zich, volgens de gangbare definitie, in een recessie.

Kwetsbaarheden Nederlandse economie

De huidige economische crisis wijkt in twee opzichten af van een ‘normale’ conjunctuurcyclus. Ten eerste is de economische crisis gestart met een financiële crisis die bovendien nog niet ten einde is. Het verleden leert dat dergelijke ‘dubbele’ crises dieper zijn en langer duren dan een recessie zonder financiële crisis. Een tweede punt is dat de huidige financiële en economische crisis een mondiaal karakter heeft (gekregen). In tegenstelling tot nationaal of regionale crises, kunnen landen zich in een mondiale crisis niet ‘uit een crisis exporteren’.

Nederland is vanwege een aantal redenen relatief kwetsbaar.

- *Openheid.* Als zeer open economie leidt Nederland sterk onder het instorten van de wereldhandel. De wereldhandel krimpt voor het eerst sinds midden jaren zeventig. Dat raakt niet alleen de exporterende bedrijven hard maar heeft ook grote gevolgen voor binnenlandse toeleveranciers.
- *Financiering bedrijfsleven.* Het Nederlandse bedrijfsleven is relatief met veel vreemd vermogen gefinancierd. Financiering van vreemd vermogen vindt daarbij in sterke mate plaats via bancaire kredietverlening¹. Dit geldt in het bijzonder voor het MKB. Nederland is daarom relatief kwetsbaar voor problemen op het gebied van kredietverlening (en –verzekering).
- *Pensioenen.* De Nederlandse pensioenfondsen worden hard geraakt door de val van de aandelenkoersen en de daling van de lange rente. Hierdoor is de dekkingsgraad van een groot aantal fondsen gedaald tot onder de 105%. Onder deze grens geldt voor pensioenfondsen een hersteltermijn van drie jaar om weer op de 105% uit te komen. Elementen van een herstelplan kunnen zijn het niet (volledig) indexeren (of zelfs afstempelen van pensioenaanspraken) of een verhoging van de premies. De onderdekking is bij een aantal fondsen zo groot dat, bij de huidige inzichten, alleen een zeer forse premieverhoging of het langer dan vijf jaar afzien van indexatie, de fondsen op een dekkingsgraad van 105% terugbrengt. Zowel premieverhoging als het niet indexeren drukt de consumptieve bestedingen, terwijl hogere premies ook tot hogere loonkosten leiden.

¹ McKinsey, 2008, Wheatering the Storm

- *Huizenmarkt.* Op de Nederlandse huizenmarkt is momenteel sprake van grote terughoudendheid bij potentiële kopers. Sinds de zomer is het aantal transacties sterk afgenomen en zijn de prijzen licht gedaald. In januari is het aantal overdrachten op de woningmarkt met bijna 30% gedaald ten opzichte van de overdrachten in januari 2008 (zie bijlage 1). Onderzoek wijst niet op structurele overwaardering van de Nederlandse huizenmarkt, maar in de huidige omstandigheden is een daling van huizenprijzen mogelijk.

Tegenover deze kwetsbaarheden staat dat de Nederlandse economie aan de vooravond van de crisis gezond was. Zo kende Nederland in 2008 nog een overschot op de begroting en een lage werkloosheid. Ook heeft een groot aantal maatregelen de afgelopen jaren de structuur van de Nederlandse economie versterkt.

Box 1.1 Internationale context

Onderstaande tabel toont de meest recente internationale groeiramingen voor de jaren 2009 en 2010. Het IMF heeft alleen voor grote landen en regio's nieuwe ramingen gegeven.

Het IMF merkt in de toelichting bij de cijfers op dat de risico's met name neerwaarts groot zijn. Als neerwaartse risico's worden genoemd:

- Intensiveren negatieve feedback financiële sector en reële sector;
- Toenemend deflatierisico in westerse landen;
- Blijvend slechte toegang tot externe financiering voor bedrijven in opkomende economieën;
- Tegengestelde marktreactie op toenemende schuldposities van westerse landen bij ontbreken van geloofwaardige strategie voor lange termijn houdbaarheid;

Ook de Europese Commissie verwacht dat de neerwaartse risico's nog steeds groot zijn. EC geeft aan dat deze risico's met name op de financiële- en woningmarkt spelen.

Als opwaarts risico noemt IMF het sneller verbeteren van financiële condities door harder overheidsingrijpen. Dit kan positief doorwerken via vertrouwen, meer krediet en economische groei.

Tabel Meest recente raming t.a.v. internationale economische groei 2009 – 2010

	IMF (raming 28/01/2009)		Europese Commissie (raming 19-01-2009)	
	BBP 2009	BBP 2010	BBP 2009	BBP 2010
Nederland	--	--	-2,0%	0,2%
Wereld	0,5%	3,0%	--	--
Eurozone (16 landen)	-2,0%	0,2%	-1,9%	0,4%
EU (27 landen)	-1,8%	0,5%	-1,8%	0,5%
VS	-1,6%	1,6%	-1,6%	1,7%

Bron: IMF en EC, 2009

Historische context

De verwachte krimp in de VS en Europa varieert van 0 tot 5%; cijfers die voor Europa vergelijkbaar zijn met de jaren '30. Net als toen geldt nu dat de financiële sector zware klappen heeft opgelopen en daarom vooralsnog geen rol kan spelen om economisch herstel te ondersteunen. Een andere overeenkomst is het mondiale karakter van de neergang. Het zijn deze elementen die de vraag oproepen in hoeverre de huidige crisis kan leiden tot een langjarige depressie zoals die zich in de jaren '30 heeft voorgedaan. Belangrijk verschil is dat in de huidige situatie de beleidsreactie anders is (geweest) dan in de jaren '30:

- in de jaren '30 is verzuimd met onmiddellijke beleidsreacties de financiële sector overeind te houden;
- protectionisme verdiept en verlengt de crisis; deels kreeg dit protectionisme in de jaren '30 vorm door aanhoudende rondes van concurrerende devaluaties.
- in de jaren '30 speelden automatische stabilisatoren nauwelijks een rol, waardoor in veel mindere mate automatische demping van de vraaguitval plaatsvond.

Om die redenen is een herhaling van de jaren '30 minder voor de hand liggend.

Ten aanzien van het eerste punt geldt dat het beleid van de toezichhouders en overheden vanaf het eerste moment gericht is geweest op het overeind houden van de financiële sector. Ten aanzien van het tweede punt geldt dat er weliswaar geen bewegingen zijn om traditioneel protectionistische maatregelen te treffen (bijvoorbeeld via invoerheffingen), maar er kan wel worden geconstateerd dat landen hun maatregelen maximaal richten op de binnenlandse situatie. Cruciaal is derhalve dat voorkomen wordt dat dit het begin is van een wereldwijde spiraal van protectionisme. Ten aanzien van het derde punt werken de automatische stabilisatoren nu sterk in het Europese budgettaire beleid.

Wanneer we de huidige situatie in Nederland vergelijken met de crisis van begin jaren '80 van de vorige eeuw, dan valt op dat de krimp in 2009 naar verwachting het dieptepunt uit de crisis begin jaren tachtig (-1,2% in 1981) royaal zal overtreffen. Zowel het werkloosheidsniveau, de winstgevendheid van het bedrijfsleven als de overheidsfinanciën staan er nu wel veel beter voor dan bij de start van de crisis begin jaren tachtig.

Al met al geven zowel de recente feitelijke economische ontwikkelingen als de ervaringen met overeenkomstige crises reden tot serieuze zorgen over de Nederlandse economie.

Box 1.2 Crisismaatregelen in Europa

De financiële omvang van de maatregelen verschilt aanzienlijk tussen de lidstaten. Voor een deel reflecteert dit het verschil in budgettaire ruimte. Landen met grote risicopremies op hun staatsschuld (zoals Griekenland en Italië) hebben geen grote budgettaire stimuleringspakketten doorgevoerd. Landen met meer ruimte zoals Zweden en Finland en de grotere lidstaten hebben pakketten van grotere omvang gepresenteerd (zie tabel).

Ook inhoudelijk lopen de maatregelen erg uiteen. Veel EU lidstaten hebben hun financiële sector ondersteund. Naast Nederland hebben vooral het VK en Duitsland grote bedragen in deze sector gepompt, en voor honderden miljarden aan garanties beschikbaar gesteld voor door banken uitgegeven leningen. Binnen de maatregelen voor de reële economie kunnen drie categorieën worden geïdentificeerd:

- Steun aan sectoren en bedrijven. Bijna alle lidstaten nemen maatregelen om kredietverlening aan het MKB – en in sommige gevallen ook grotere bedrijven – te stimuleren. Het gaat hier met name om het ruimer beschikbaar maken van gesubsidieerde leningen of garanties, zoals in de Franse auto-industrie. De helft van de EU- landen neemt maatregelen om de vraag in bepaalde sectoren te stimuleren. Denk aan de Duitse slooppremie in de autosector en de Britse subsidies op het isoleren van huizen.
- Overheidsinvesteringen. Deze worden in diverse landen genomen en richten zich voor een substantieel deel op fysieke infrastructuur als wegen, rails en scholen, maar ook in R&D. De uitgebreide investeringen in wegen en scholen in Duitsland zijn het meest in het oog springend.
- Arbeidsmarktmaatregelen. Een aantal landen voert algemene (bijvoorbeeld Zweden) of gerichte (bijvoorbeeld België, Italië en Finland) verlagingen van belastingen of sociale premies door. Veel op de arbeidsmarkt genomen maatregelen faciliteren flexibiliteit binnen of tussen bedrijven door (om)scholing en/of training (bijvoorbeeld België, Spanje, Portugal, VK). De Europese Commissie liet zich recentelijk erg positief uit over werktijdverkorting als instrument (naast Nederland ook ingezet in Duitsland, België en Bulgarije).

Het EU-staatssteunraamwerk voor ingrepen in de bankensector is fors flexibeler gemaakt. Voor maatregelen voor bedrijven is hier echter geen sprake van en hebben slechts zeer beperkte versoepelingen plaatsgevonden. Ondanks politieke druk uit bepaalde landen om flexibel te zijn in deze uitzonderlijke tijden, geeft de Europese Commissie aan strikt op de regels toe te blijven zien om het level playing field te handhaven. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de bezorgde reacties uit Brussel op de Franse steunmaatregelen voor de auto-industrie.

Naast discretionaire maatregelen levert ook de werking van de automatische stabilisatoren een belangrijke bijdrage aan de ondersteuning van de economie tijdens een conjuncturele neergang (zie tabel). Bij een neergaande conjunctuur dalen de belastinginkomsten en stijgen de uitgaven (aan uitkeringen). Hierdoor krijgt de economie automatisch een stimulerende impuls. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de omvang van de maatregelen die een selectie aan EU lidstaten in 2008-2009 treft om de reële economie te ondersteunen. Ook Nederland is in de tabel opgenomen.

Tabel Omvang steunpakketten grote EU lidstaten

	Stimuleringspakket 2009 (% BBP)	Automatische stabilisatoren 2009 (%BBP)	Totaal 2009 (%BBP)	Herkapitalisatie banken (% BBP)
Duitsland	1,5	1,9	3,4	0,7
Finland	1,2	2,1	3,3	
Frankrijk	0,8	1,8	2,6	1,1
Griekenland	0,0	1,6	1,6	
Italië	0,0	1,6	1,6	0
Nederland	0,5	2,0	2,6	2,5
Spanje	2,3	2,1	4,3	0
VK	1,4	1,8	3,2	2,2*

* Exclusief het nieuwste steunpakket voor Britse banken – het is vooralsnog onbekend welk bedrag hiermee gemoeid is.

Bron: stimuleringspakket: EFC notitie “a first horizontal assessment of national recovery programmes”;
peildatum januari 2009
Automatische stabilisatoren: berekening Ministerie van Financiën.

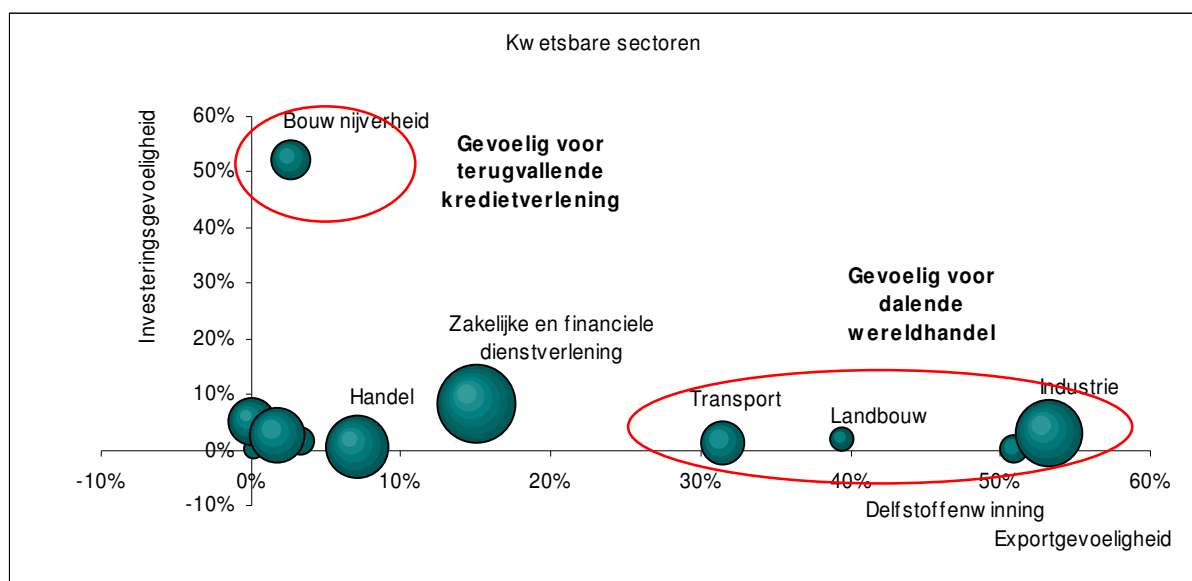
2. Sectorale en regionale verkenning

Kwetsbare sectoren en regio's

Het geschetste macro-economische beeld geeft aan dat verdere daling van de wereldhandel en kredietrestricties op dit moment de grootste risico's zijn waaraan het bedrijfsleven bloot staat. Problemen op de huizenmarkt en met de pensioenfondsen kunnen in de nabije toekomst voorts tot afnemende binnenlandse bestedingen gaan leiden.

Welke sectoren zijn het meest kwetsbaar? Vooral sectoren die sterk afhankelijk zijn van de export en de vraag naar investeringsgoederen hebben veel last van de inzakkende wereldhandel en de haperende kredietverlening. Problemen met het verkrijgen van kredieten maken het voor bedrijven immers moeilijk om investeringen te financieren. De bouwnijverheid wordt bijvoorbeeld sterk getroffen door dalende investeringen in bedrijfsgebouwen. Figuur 2.1 brengt de kwetsbare sectoren in kaart. De exportgevoeligheid geeft aan welk deel van de afzet wordt geëxporteerd. De investeringsgevoeligheid is het aandeel van investeringsgoederen in de totale productie van een bedrijfstak. Industrie, landbouw en vervoer blijken het meest gevoelig voor de ontwikkeling van de wereldhandel. De industrie is hiervan veruit de grootste bedrijfstak met een aandeel in het totale bbp van 15%. De bouwnijverheid is het meest kwetsbaar voor de dalende investeringen, alhoewel onderdelen van de industrie zoals de machinebouw, high-tech systems industrie en de transportmiddelindustrie ook heel gevoelig zijn voor de vraag naar investeringsgoederen. Indien een kwetsbare sector getroffen wordt door een daling van de wereldhandel of van de investeringen, heeft dit ook zijn weerslag op toeleverende bedrijfstakken als bijvoorbeeld de zakelijke dienstverlening.

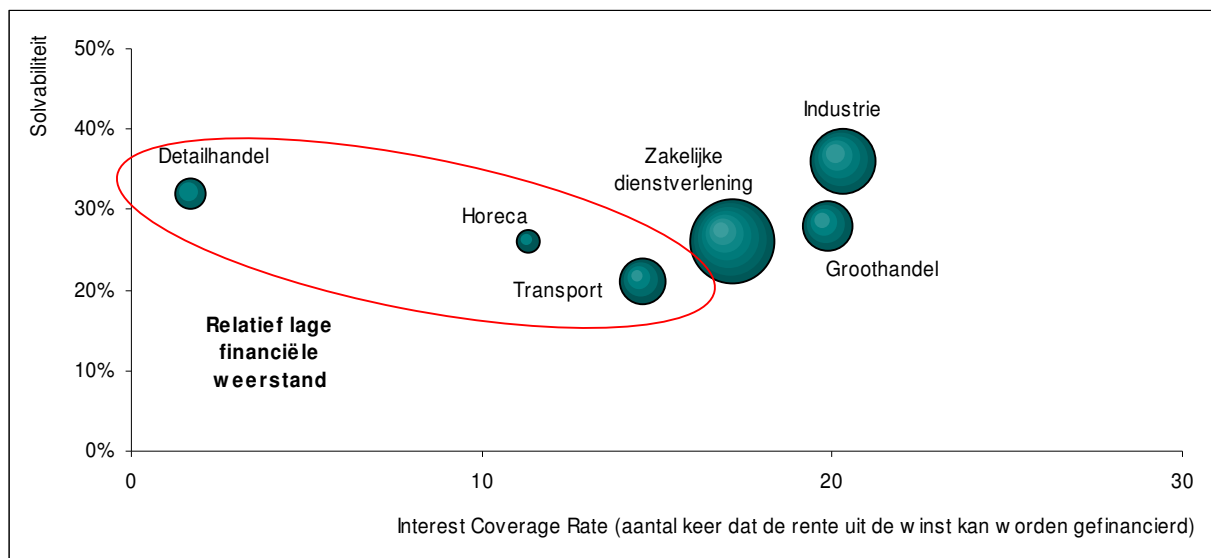
Figuur 2.1 Gevoeligheid voor export en vraag naar investeringsgoederen 2007, (grootte bal: aandeel in BBP)

Bron: CBS, 2007 (Bollen linksonder zijn van groot naar klein: overheid, zorg, nutsbedrijven en horeca)

Haperende kredietverlening treft bedrijven niet alleen indirect via de afzet, maar ook direct via de financiering van de onderneming. Bedrijven die met veel vreemd vermogen zijn gefinancierd zijn extra kwetsbaar, met name op het moment dat men moet herfinancieren. De solvabiliteit staat opgenomen in figuur 2.2. Deze figuur geeft de financiële weerstand naar sector. Hoe lager de solvabiliteit, d.w.z. de verhouding eigen vermogen en totaal vermogen, hoe kwetsbaarder een sector. Met name dienstensectoren zoals transport en horeca scoren laag qua solvabiliteit. Een lage solvabiliteit wordt knellender naarmate een groter deel van de winst opgaat aan rentebetalingen. Dit maakt de winstgevendheid mede bepalend voor de financiële kwetsbaarheid. Immers, zolang een bedrijf dat met veel vreemd vermogen is gefinancierd gemakkelijk aan zijn renteverplichtingen kan voldoen, ondervindt het minder problemen. De interest coverage rate in figuur 2.2 geeft het aantal keer aan dat de rente uit de winst betaald kan worden. De detailhandel scoort hierbij het slechtst in 2007. Bij een inzakkende winstgevendheid kan dit kengetal voor bedrijfstakken echter snel veranderen. Het lijkt geen twijfel dat in de huidige situatie de kencijfers fors verslechteren.

Figuur 2.2 Financiële weerstand per sector, 2007 (grootte bal: aandeel in BBP)

Noot 1: Interest Coverage Rate (ICR): winst voor belasting en rentebetaling / rentelasten; solvabiliteit: eigen vermogen / totaal vermogen.

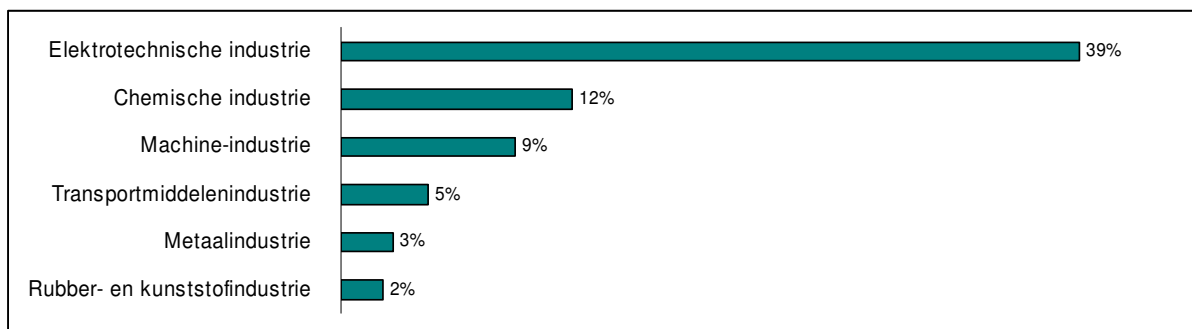
Noot 2: De bouwsector is niet opgenomen in dit figuur, aangezien de ontvangen bouwrentes het beeld verstoren.

Bron: EIM, 2008

Hierboven is de kwetsbaarheid van sectoren bekeken vanuit het korte termijn perspectief van de vraag en de financiering van bedrijven. We kunnen ook de kwetsbaarheid van de Nederlandse economie bekijken vanuit een lange termijn perspectief. Zo is kennis een belangrijke motor van de economie waar het gaat om verbetering c.q. vernieuwing van producten en processen. Nieuwe innovatieve producten van het ene bedrijf kunnen ook in ander bedrijven weer tot productiviteitsverhoging leiden, zoals

bijvoorbeeld bij ICT-producten. Kenmerkend is dat investeringen in kennis zoals R&D-uitgaven op de langere termijn pas resultaat leveren, terwijl ze nu geld kosten. Alhoewel R&D-investeringen dus van vitaal belang zijn voor de toekomst van bedrijven, kunnen bedrijven momenteel - noodgedwongen door liquiditeitsproblemen - toch besluiten daar fors in te snijden. Figuur 2.3 geeft een top-5 van bedrijfstakken die het meeste investeren in R&D. De elektrotechnische industrie springt er daarbij echt uit qua omvangrijkheid van R&D. Denk hierbij bijvoorbeeld aan Philips, ASML en NXP. De elektrotechnische industrie, maar ook de andere genoemde industriële bedrijfstakken, zijn erg gericht op export en daarmee sterk afhankelijk van de wereldhandel. Doordat de recessie juist deze bedrijfstakken raakt, komen de investeringen in kennis en daarmee het groeipotentieel van de Nederlandse economie onder druk te staan.

Figuur 2.3 Top 5 R&D-uitgaven als % van bruto toegevoegde waarde

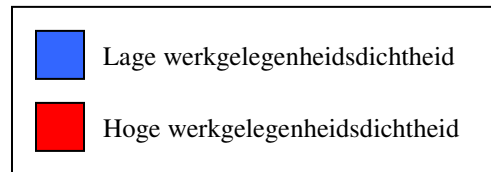
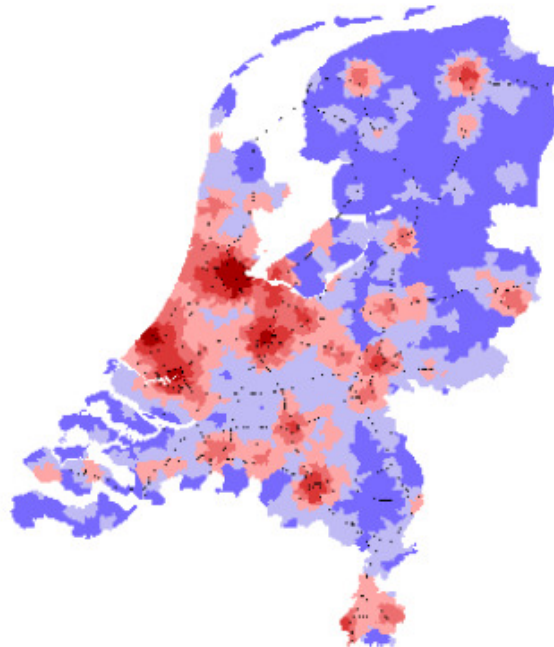

Bron: CBS, 2007

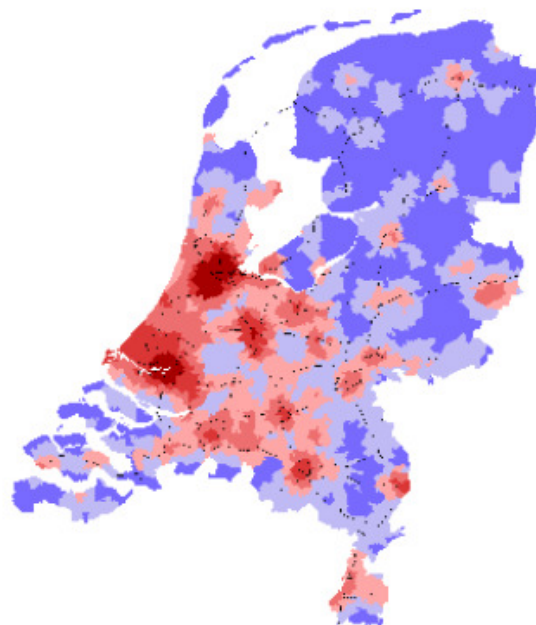
Kwetsbaarheid kan ook bekeken worden vanuit een regionaal perspectief. Bijgaande hittekaarten brengen in kaart hoe bepaalde activiteiten geconcentreerd zijn in Nederland. Zo is de industrie relatief sterk geconcentreerd in de Rijnmond, IJmond, regio Eindhoven en Zuid-Limburg. Het gevolg is dat deze regio's het zwaarst getroffen worden vanwege een krimp van de industriële productie. In de Rijnmond gaat het om de (petro) chemische industrie. In de IJmond om voedsel(verwerkende) industrie, in de regio Eindhoven om een concentratie van high-tech systeem industrie, halfgeleiderindustrie en (toeleverende) automotieve industrie en in Zuid-Limburg om de biochemie en basischemie en om automotieve industrie (zie ook bijlage 3). In de hiernavolgende verkenning zal blijken dat veel van deze regio's rake klappen oplopen.

Figuur 2.4 Hittekaarten van Nederland

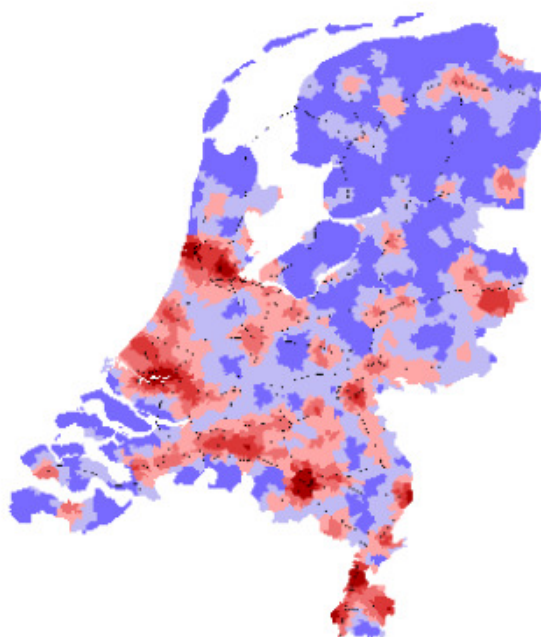
Figuur 1: kennisdiensten
(werkgelegenheidsdichtheid,
arbeidsplaatsen per km²)

Figuur 2: distributieactiviteiten
(werkgelegenheidsdichtheid,
arbeidsplaatsen per km²)

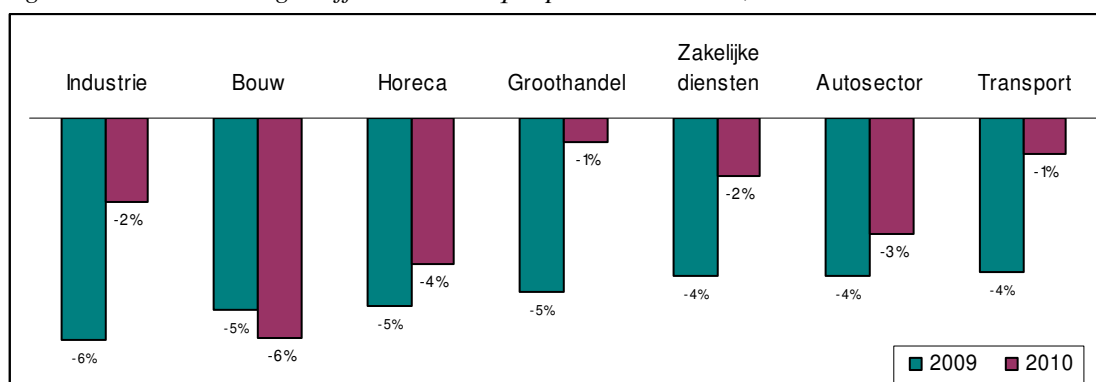
Figuur 3: industrie
(werkgelegenheidsdichtheid,
arbeidsplaatsen per km²)

Sectorale en regionale vooruitzichten

Daar vrijwel alle recent beschikbaar gekomen cijfers er op duiden dat de BBP-daling in 2009 en 2010 nog sterker zal zijn dan in de sombere variant uit de CPB-decemberraming, verkent deze paragraaf de sectorale en regionale gevolgen van een macro-economische krimp van 2,75% in 2009 resp. 1,25% in 2010 (zie bijlage 4 voor details).² De industrie en de bouw worden het zwaarst getroffen in 2009 zoals verwacht op basis van de analyse van kwetsbare sectoren (zie figuur 2.5). In het kielzog hiervan daalt ook de productie in ondersteunende sectoren als de groothandel, transport en zakelijke dienstverlening (o.a.uitzendbranche en ICT-diensten) sterk. De daling van de consumptie komt vooral tot uitdrukking in duurzame aankopen als auto's en luxe diensten als horecadiensten. Hierdoor kennen de horeca en de autohandel ook een stevige productiedaling. Gecumuleerd over de jaren 2009 en 2010 is de bouw de zwaarst getroffen sector (zie voor een uitvoeriger toelichting bijlage 5). Binnen de industrie neemt bovendien de productie in de kennisintensieve bedrijfstakken metaal- en elektrotechnische industrie en chemie sterk af .

Figuur 2.5 Sterkst getroffen sectoren qua productievolume, 2009 en 2010

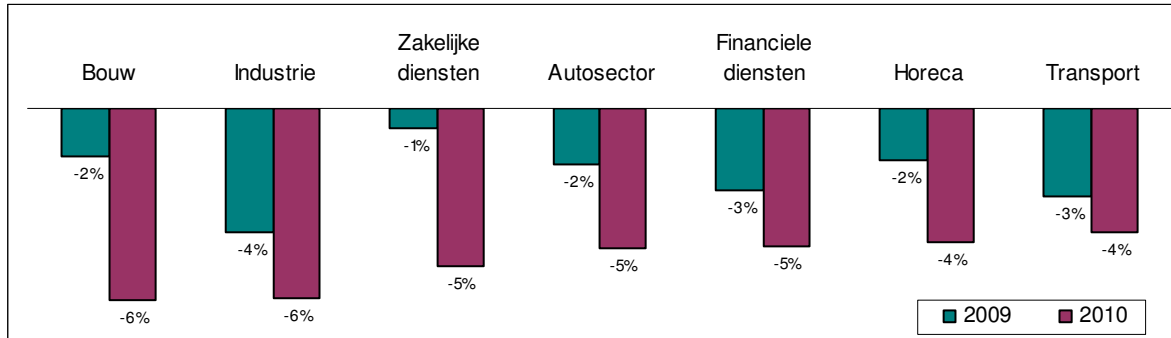

Bron: EIM, 2009

Bij de werkgelegenheid is duidelijk een na-ijleffect op de productiedaling te zien. In alle bedrijfstakken is de daling van de werkgelegenheid in 2010 sterker dan in 2009, terwijl dit bij de productie net andersom is. In lijn met het productiebeeld in 2009 is de krimp van de werkgelegenheid relatief het sterkst in de bouw en de industrie. Gecumuleerd over beide jaren gaat het om een verlies van 35.000 arbeidsplaatsen in de bouw en 80.000 in de industrie.

² Dit basispad is opgebouwd uit de sombere variant uit de CPB-decemberraming met daar additioneel bovenop nogmaals de wereldhandelsvariant uit dezelfde publicatie.

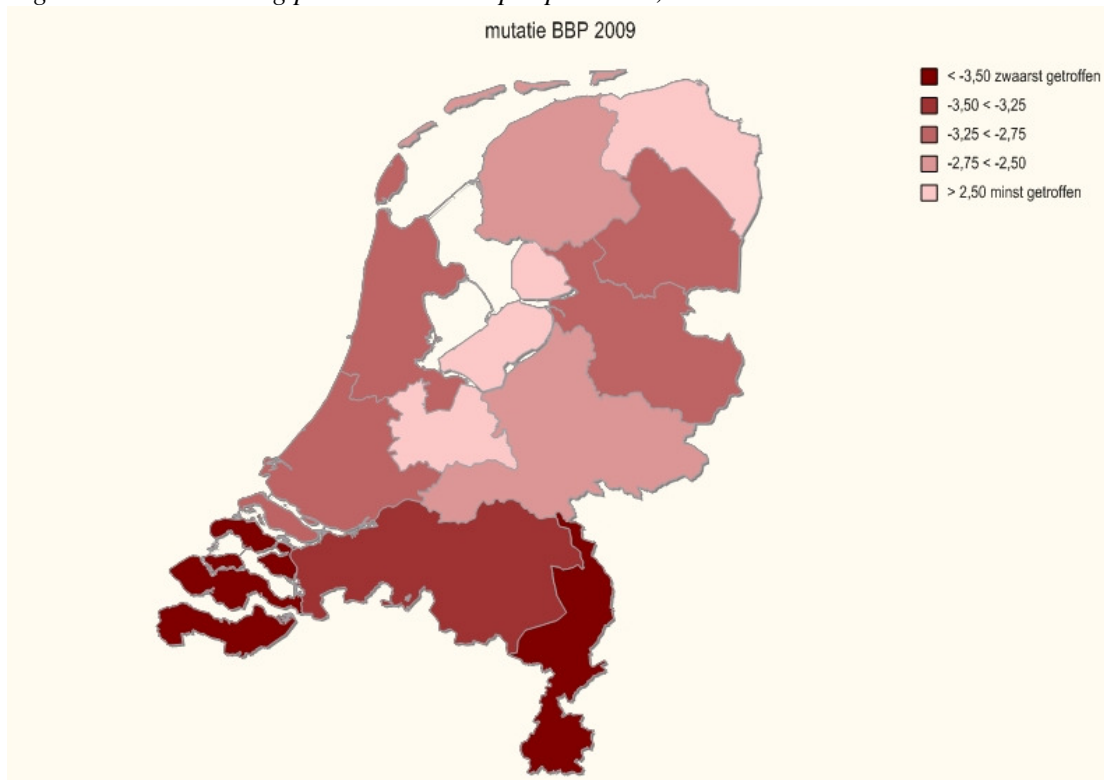
Figuur 2.6 Sterkst getroffen sectoren qua arbeidsvolume, 2009 en 2010

Bron: EIM, 2009

De regionale verkenning laat zien dat de zuidelijk provincies Brabant, Limburg en Zeeland relatief zwaar worden getroffen vanwege de sterkere aanwezigheid van metaal- en chemische industrie. In Zuidwest-Nederland (Kanaalzone en Sloegebied en Moerdijk) en Zuidoost-Nederland (Sittard-Geleen) wordt bijvoorbeeld de chemische industrie getroffen. Ook automotieve en high-tech systems in Zuidoost-Nederland, o.a. het gebied rond Eindhoven, worden zwaar geraakt. Flevoland, Groningen en Utrecht kennen een geringere krimp dan gemiddeld doordat in deze provincies de agrarische sector en de voedingsmiddelenindustrie resp. de kennisintensieve zakelijke diensten zwaarder vertegenwoordigd zijn.

Figuur 2.7 Raming productievolume per provincie, 2009

Bron: EIM, 2009

3. Analysekamer

Economisch beleid en conjunctuur

Uitgangspunt van het macro-economische beleid in Nederland is om in principe niet discretionair te reageren op conjuncturele ontwikkelingen. Aan de budgettaire kant worden de economische fluctuaties opgevangen door de automatische stabilisatoren. Zoals aangegeven in de rapportage van de werkgroep Gerritse werken deze stabilisatoren wel volledig aan de inkomstenkant, maar vanwege het reële uitgavenkader niet volledig aan de uitgavenkant. Daarnaast worden de automatische stabilisatoren beperkt door de in het Coalitieakkoord opgenomen signaalwaarde van 2%.

Ook voor het overige economische beleid geldt dat de overheid geen actief conjunctuurbeleid voert. Beleid gericht op sectoren (bijvoorbeeld via de sleutelgebieden) en regio's (bijvoorbeeld via Pieken in de Delta) is gericht op structurele versterking van de economie. Hierbij spelen conjuncturele overwegingen in feite geen rol.

Ten slotte voert Nederland geen beleid gericht op (steun aan) individuele bedrijven vanwege Europese (staatssteun) en beleidsinhoudelijke overwegingen.

De argumenten voor terughoudendheid ten aanzien van een actief conjunctuurbeleid zijn divers.

Weglekeffecten. Vooral in een open economie als Nederland komt een economische impuls ten dele ten goede aan buitenlandse bedrijven vanwege de openheid van de Nederlandse economie. Belastingverlaging voor consumenten kan er toe leiden dat zij meer gaan sparen (spaarlek).

Timing. Besluitvorming, implementatie en feitelijke economische doorwerking van maatregelen kost tijd. Dit terwijl conjuncturele ontwikkelingen grillig zijn en (mede daarom) moeilijk voorspelbaar. Dit geldt zeker voor conjuncturele omslagen. Een goede conjuncturele timing is daarom moeilijk. Goed voorbeeld is de budgettaire verruiming in 2001/2 die op basis van de kennis van toen door velen als ongewenst pro-cyclisch werd beschouwd, maar die met de kennis van nu plaatsvond op een moment dat een forse groeivertraging al lang aan de gang was en dus bij wijze van toeval anti-cyclisch uitpakte.

(A)symmetrie. Gevaar van aanvullende beleid is dat in tijden van tegenspoed wel tot extra uitgaven of lastenverlichting wordt besloten, maar in hoogconjunctuur niet de omgekeerde beweging wordt gemaakt. Meer in het algemeen geldt dat expansief beleid in tijden van laagconjunctuur tot onzekerheid kan leiden over de toekomstige soliditeit van de overheidsfinanciën. Deze onzekerheid remt consumptieve en investeringen, zodat het initiële bestedingseffect (deels) teniet wordt gedaan. Daarnaast kan een hogere risicopremie op staatschuld optreden. Dit effect is momenteel in een groot aantal landen zichtbaar.

Conjunctuur of structuur. Een actief conjunctuurbeleid vereist dat met een zekere mate van precisie conjuncturele van structurele ontwikkelingen onderscheiden kunnen worden. Zo werd eind jaren negentig van de vorige eeuw de aanhoudend hoge groei gezien als voornamelijk conjunctureel van aard; achteraf weten we dat de aanpassing naar een structureel hoger welvaartsniveau (vanwege de

structureel hogere participatie van vrouwen) zeker net zo belangrijk was als het conjuncturele aspect. Ook nu geldt dat veel onzekerheid bestaat over de vraag in hoeverre de huidige ontwikkelingen mede samenhangen met een lager structureel groeivermogen van de economie dan eerder gedacht, dan wel een lager toekomstig groeipad tot gevolg zullen hebben. Omgekeerd geldt dat de huidige recessie zo diep is, dat er geen twijfel bestaat dat er (ook) sprake is van een sterke conjuncturele component.

Creatieve destructie en aanpassing. Een conjunctureel neergang betekent ook dat 'slechte', niet levensvatbare bedrijven en/of activiteiten verdwijnen en daarmee ruimte maken voor nieuwe bedrijven en activiteiten. Aanpassing en vernieuwing is de motor van welvaartsgroei. Door actief in te grijpen, kan de overheid dit noodzakelijke en gewenste aanpassingsproces vertragen of zelfs verhinderen en daarmee toekomstige welvaartsgroei belemmeren.

Bovengenoemde risico's van overheidsingrijpen gelden in sterkere mate voor specifiek beleid (sectoraal of micro), dan voor generieke maatregelen. Ten eerste kan er sprake zijn van een inadequate inschatting van de overheid: de overheid is in de regel niet beter in staat om de levensvatbaarheid van een bepaalde sector of bedrijf te beoordelen dan professionele kredietverschaffers in de markt. Interventie kan leiden tot een grote financiële strop voor de overheid als blijkt dat sectoren of bedrijven uiteindelijk alsnog niet in staat blijken zelfstandig te overleven. Ten tweede brengen veel interventies verstoringen met zich mee die hoge kosten kunnen hebben. Op het niveau van individuele bedrijven gaat steun aan het ene bedrijf snel ten koste van de eerlijke concurrentie met het andere bedrijf. Op sectorniveau kan een dezelfde dynamiek zelfs leiden tot een proces van internationaal protectionisme, met zeer schadelijke gevolgen.

Bovenstaande overwegingen hebben niets aan relevantie verloren en vormen belangrijke uitgangspunten. Binnen deze uitgangspunten heeft het kabinet de afgelopen periode een reeks van maatregelen genomen die wel degelijk samenhangen met de huidige economische ontwikkeling. Denk bijvoorbeeld aan de steun aan banken, verruiming van een aantal krediet- en garantiefaciliteiten (BBMKB, groeifaciliteit, EKV) en een verruiming van WTV op de arbeidsmarkt. Ook in andere landen is in meer of minder mate met aanvullend beleid gereageerd op de huidige economische crisis (zie hoofdstuk 1). In het verlengde hiervan bestaat er een aantal, deels met elkaar samenhangende, overwegingen op basis waarvan toch gekozen kan worden voor overheidsingrijpen..

Diepte van de huidige neergang. Onvolledige werking van de automatische stabilisatoren brengt een procyclisch effect met zich mee, hetgeen de conjuncturele neergang verder versterkt. Een tweede argument is dat in een 'normale' recessie gezonde, levensvatbare bedrijven of activiteiten weliswaar geraakt worden, maar er in de regel niet door in de problemen zullen komen. Zij beschikken ofwel over voldoende buffers om 'normale' schokken op te vangen, ofwel kunnen een beroep doen op banken of de kapitaalmarkt. Vanwege de diepte van de huidige crisis zullen ook gezonde bedrijven

echter veelal niet genoeg hebben aan hun buffers en is een gang naar de bank (of kapitaalmarkt) problematisch.

Gebrekkig functionerende markten (marktfalen). In een ‘gewone’ conjuncturele neergang vervult de financiële sector (banken en kredietverzekeraars) een rol als ‘schokdemper’ door in de kern gezonde bedrijven of activiteiten te (blijven) financieren en nieuwe bedrijven of activiteiten van vermogen te voorzien (creatieve destructie; zie hierboven). Vanwege de aantasting van het eigen vermogen van banken, kan de financiële sector op dit moment deze rol niet (adequaat) vervullen; ook gezonde activiteiten kunnen hierdoor in de problemen komen, waarmee het huidige en toekomstige productiepotentieel van de Nederlandse economie wordt geraakt. Dit knelt te meer omdat onzeker is of de bodem van de financiële crisis al is bereikt en – mocht dat al het geval zijn – vrijwel alle analyses aangeven dat herstel naar een gezonde financiële sector veel tijd zal gaan kosten.

Ook een gebrekkig functionerende arbeids- en reïntegratiemarkt kan ertoe leiden dat een diepe (en lange) neergang het structurele groeipotentieel van een economie aantast. Zo neemt de baanvindkans sterk af als mensen gedurende langere tijd inactief zijn. Dit geldt vooral voor oudere werknemers. Concreet betekent dit dat werknemers die ouder zijn dan 45 à 50 jaar en straks langer dan 6 à 12 maanden inactief zijn, onvoldoende voor de arbeidsmarkt behouden kunnen blijven als de economie weer aantrekt. Ook voor schoolverlaters (jongeren) kunnen dergelijke effecten optreden. Dit knelt te meer omdat de arbeidsmarkt in de toekomst geconfronteerd zal worden met structurele krapte.

Systeem- en netwerkeffecten. Door de grote onderlinge verwevenheid in de bancaire sector, heeft het omvallen van een (systeem)bank een grote *impact* op andere (systeem)banken en daarmee op de gehele financiële sector. Dit, gecombineerd met het feit dat een economie eenvoudigweg niet kan functioneren zonder financiële sector, legitimeert de steun aan individuele banken. Dergelijke systeem- en netwerkeffecten kunnen ook op andere plaatsen in de economie optreden. Denk aan kennisclusters, waar een in de loop van jaren opgebouwde onderlinge verwevenheid en afhankelijkheid is gegroeid. Het gaat daarbij dikwijls om activiteiten waarbij de continuïteit van groot belang is voor bijvoorbeeld vernieuwing van producten en processen, terwijl dezelfde structuur niet, of slechts tegen hoge kosten, weer opgebouwd kan worden. Grote bedrijven kunnen een regio ook massa geven en agglomeratie-effecten opleveren.

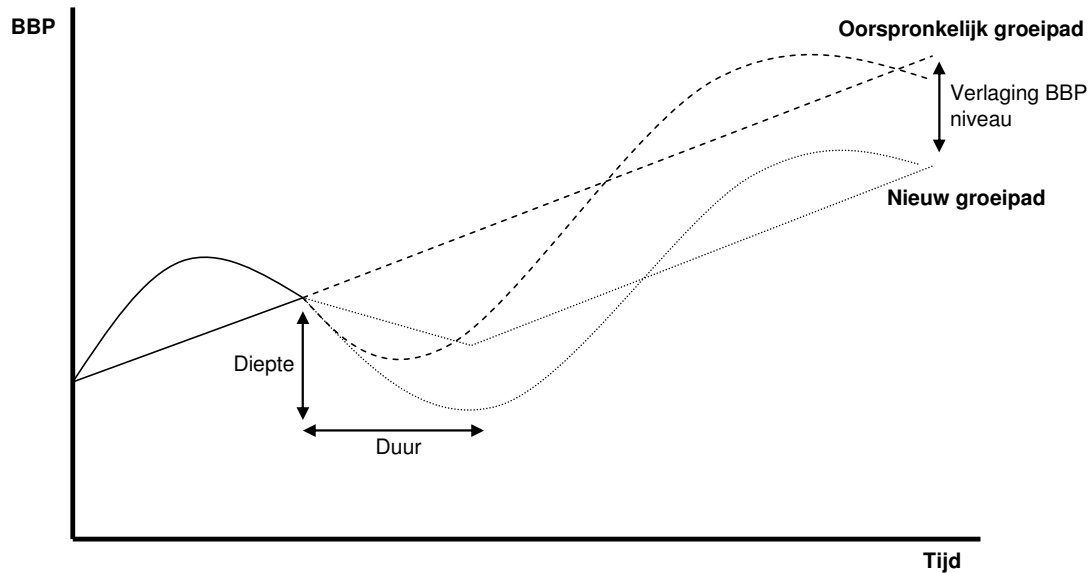
De consequentie van bovengenoemde overwegingen is dat de conjuncturele neergang ook gevolgen kan hebben voor het structurele welvaartsniveau van de economie (padafhankelijkheid). In plaats van slechts een tijdelijke onderbenutting van het productiepotentieel zoals dat plaatsvindt in een ‘normale’ conjunctuurcyclus, treedt ook een aantasting op van het toekomstige productiepotentieel. Omdat het lagere toekomstige productiepotentieel gepaard kan gaan met een nieuwe ronde van vraaguitval en/of verdere aantasting van de balansen van banken, kan mogelijk een neerwaartse spiraal ontstaan. In dat proces speelt neerwaartse aanpassing van consumenten- en productenvertrouwen ook een cruciale rol.

Box 3.1 Conjunctuur en structuur

De mogelijke gevolgen voor het productiepotentieel staan geïllustreerd in figuur 3.1. De stippellijn en gestippelde golf geven het oorspronkelijke trendmatige groeipad weer waaromheen zich een normale conjunctuurgolf beweegt. Door de huidige recessie kan een permanent BBP-niveaupercentage optreden. De groei kan weer teruggaan naar de oude voet zoals met de bolletjeslijn aangegeven, maar niet is uitgesloten dat diepte en duur van de recessie een neerwaarts effect hebben op het innovatievermogen en het effectieve arbeidsaanbod, waardoor de economie op een lager groeipad terecht kan komen.

Uit de figuur kan niet worden afgeleid dat via overheidsingrijpen het welvaartsverlies door de recessie goed gemaakt kan worden.

Figuur 3.1

Aandachtspunten bij een beleidsreactie

De beleidsreactie van het kabinet op de financiële en economische crisis kent verschillende fasen. In de eerste fase heeft het kabinet via nationalisatie en kapitaalinjecties direct aangegegrepen bij de problemen in de financiële sector. Daarna heeft het kabinet de doorwerking van de problemen vanuit de financiële sector naar de reële economie beperkt via verruiming van een aantal krediet- en garantiefaciliteiten en toepassing van de WTV. Daarnaast vindt een forse demping plaats via de werking van de automatische stabilisatoren. Nu is een nieuwe fase aangebroken en staat het kabinet voor de vraag of en hoe de reële economie verder te ondersteunen met macro-economisch en meer op de structuur gericht beleid.

Daarbij blijven wel bovenstaande kanttekeningen gelden ten aanzien van de effectiviteit van overheidsingrijpen. Beleid dat bijdraagt aan herstel van vertrouwen is daarbij eveneens van belang.

Een ‘conditio sine qua non’ is dat Nederland in Europees en G20-verband blijft benadrukken dat staatsteun en protectionisme geen uitweg bieden uit deze crisis. De gevaren van verkeerde instincten mogen niet worden onderschat. Internationaal wordt als eis aan een maatregelen gesteld dat deze ‘timely, temporary en targeted’ dienen te zijn. Bovendien zou een pakket moeten bijdragen aan de structurele versterking van de Nederlandse economie zodat we daadwerkelijk sterker uit deze crisis kunnen komen. Voorts is van belang dat bij de eventuele beleidsreactie rekening wordt gehouden met directe bestedingseffecten op de economie. Ten slotte is belangrijk dat bij eventueel aanvullend beleid met het oog op vertrouwen zicht bestaat op het (middel)langetermijn perspectief.

Op basis van de duiding van het economische beeld en de in dit hoofdstuk geschetste overwegingen kunnen de volgende punten bij de afweging van beleidsreacties worden betrokken.

- 1 Het is van belang dat de autoriteiten de stabiliteit van het financiële stelsel blijven waarborgen.
- 2 Het blijft daarnaast cruciaal dat in het geval van moeizame kredietverlening de kredietverstrekking door banken aan bedrijven wordt ondersteund, bijvoorbeeld via garanties en liquiditeitsinstrumenten.
- 3 In principe verdient generiek beleid de voorkeur boven sectoraal of op individuele bedrijven gericht beleid. Dat wil niet zeggen dat er geen gevallen kunnen zijn waar er goede argumenten zijn voor meer gerichte maatregelen (zie bijv. punten 4 en 5). Het hoeft daarbij niet altijd te gaan om financiële maatregelen. Denk bijvoorbeeld aan maatregelen zoals stroomlijning van procedures (commissie Elverding), vermindering van administratieve lasten of aanpassing van wetgeving (bijv. energiebesparingsvoorschriften).
- 4 Indien gekozen wordt voor aanvullend beleid, zou deze bij voorkeur kunnen plaatsvinden op terreinen waarbij weinig twijfel bestaat over de toekomstige maatschappelijke opgave of die bijdragen aan structurele versterking van onze economie. Denk daarbij aan (het naar voren halen van) investeringen in wegen, OV, verduurzaming (o.a. van de gebouwde omgeving) en kennis/innovatie. Juist investeringen staan nu onder druk en bovendien kunnen op deze wijze ook de bouwnijverheid en kennisintensieve industriële bedrijfstakken op gang gehouden worden.
- 5 Ondersteunend beleid op de arbeidsmarkt, via scholing en re-integratie, dient primair gericht te zijn op de toekomstige werkplek, zodat de werking van economische aanpassingsprocessen zo min mogelijk wordt verstoord.

Bijlage 1 Actuele stand van de economie

	Lang-jarig gem.	Niveaus				Mutaties t.o.v. zelfde maand vorig jaar				maand-op-maand mutaties		
		okt-08	nov-08	dec-08	jan-09	okt-08	nov-08	dec-08	jan-09	okt-08	nov-08	dec-08
orderontvangst industrie ¹⁾	103	115	95	83	-	-22%	-31%		-7%	-17%	-12%	
gem.orderportefeuille bouwnijverheid in maanden	8	8	7		11%	-	-21%		0%	-8%		
Aantal faillissementen	472	405	472	478	18%							
Omzet industrie ¹⁾	108	146	125	114	-8%	25%	53%		-1%	17%	1%	
Omzet detailhandel (volume) ¹⁾	102	111	104		0%	-13%	-16%		-4%	-15%	-8%	
werkloosheid instroom per maand	28.125	22.986	21.066	24.245	3%	-4%			8%	-6%		
kredietverlening aan bedrijfsleven in mln euro ²⁾	176	266	266	253	17%	-16%	33%		33%	-8%	15%	
woninghypotheken in mln euro ^{2) 4)}	330	406	407	382	15%	15%	12%		0%	0%	-1,2%	
producentenvertrouwen niveau ³⁾	1	-6	-9	-21	9%	8%	6%		0,7%	0,5%	-1,0%	
Consumentenvertrouwen ³⁾	-14	-27	-29	-28								
aantal overgedragen woningen	200.385	16.568	11.619	16.780	8.700	-2%	-36%	-15%	-29%			

¹⁾index, jaar 2000 = 100

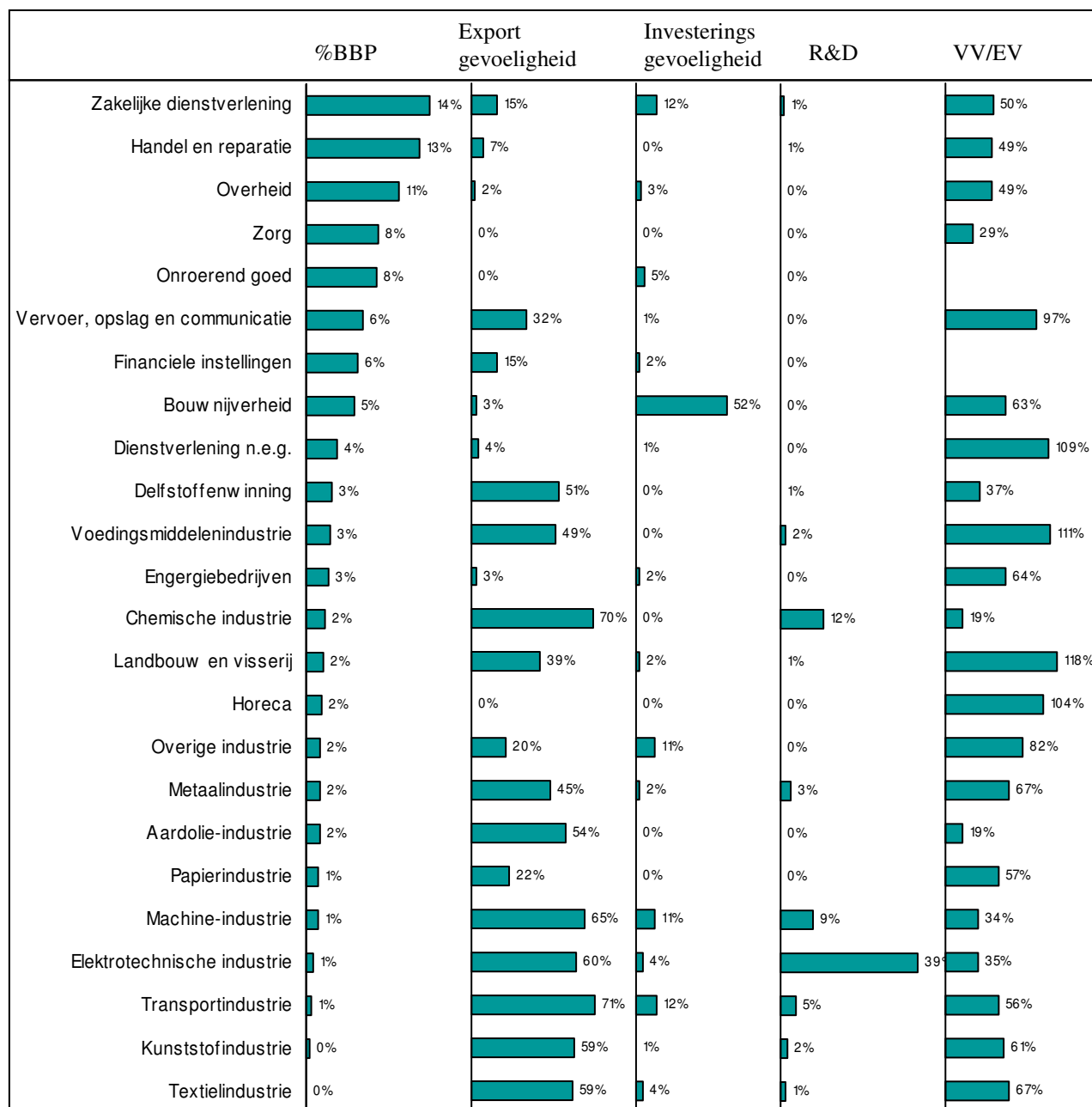
²⁾gem. stand kredietverlening

³⁾negatief (positief) niveau duidt op dalend (groeiend) vertrouwen

⁴⁾De groeicijfers van de kredietverlening aan bedrijfsleven en woninghypotheken zijn gecorrigeerd voor securitisaties

- Statistieken over de laatste maanden van 2008 illustreren het verslechterende economische beeld, zie bovenstaande kerntabel met een aantal maandindicatoren:
- De ontwikkeling van de indicatoren in de tabel laat duidelijk de effecten van de financiële crisis op de reële economie zien. Mede als gevolg van de crisis is de kredietverlening aan zowel bedrijven als gezinnen stilgevallen. Het vertrouwen onder zowel producenten als consumenten blijft historisch laag. De industrie krijgt harde klappen en ook de detailhandel staat onder druk. De bouwsector doet het vooralsnog redelijk, maar de voorraad aan opdrachten is aan het krimpen.
- Als gevolg van snel inzakkende economische activiteit neemt de werkloosheid toe. Tot nu toe was de grootste maandelijkse stijging in de instroom in oktober (+33%).
- Het aantal overgedragen woningen vertoont een daling in de laatste maanden van 2008. Ook in januari 2009 is het aantal overdrachten scherp gedaald.

Bijlage 2 Sectorstructuur

Noot: %BBP: aandeel sector in toegevoegde waarde, exportgevoeligheid: aandeel export in bruto productie, investeringsgevoeligheid: aandeel afzet aan investeringen in bruto productie, R&D: R&D-uitgaven als % van bruto toegevoegde waarde (CBS), VV/EV: vreemd vermogen (lang lopende verplichtingen) / eigen vermogen.

Bijlage 3 Sterke regionale clusters

Bijlage 4 Ramingen EIM*Tabel B4.1 Sectorale effecten basispad – bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen*

	Waarde 2005	Volume mutatie 2006	Volume mutatie 2007	Volume mutatie 2008	Volume mutatie 2009	Volume mutatie 2010
landbouw	9041	-1,5	2,1	0,5	-1,2	-0,1
delfstoffenwinning	12587	-3,8	-0,2	14,5	-2,5	-1,8
industrie	71055	2,6	2,9	-0,4	-6,2	-2,3
w.v v & g ind	13226	1,8	1,4	0,4	-1,5	-0,1
metaal ind.	20917	3,1	5,2	-0,7	-9,7	-4,5
chemische ind.	20728	3,2	2,4	-0,8	-7,5	-1,6
overige ind.	16184	1,6	1,6	-0,4	-4,1	-2,0
nutsbedrijven	11641	-0,7	-0,9	2,1	-0,5	0,3
bouw	24557	3,7	5,8	4,4	-5,3	-6,1
autohandel	7796	2,9	1,8	0,8	-4,4	-3,2
groothandel	43293	8,7	6,1	3,9	-4,8	-0,7
detailhandel	16179	5,7	4,1	0,1	-2,0	-3,1
horeca	8458	3,1	2,4	-1,8	-5,2	-4,1
transport	19126	4,0	5,6	1,8	-4,3	-1,0
communicatie	12418	2,3	1,9	2,1	2,3	1,8
financiële diensten	36017	6,2	4,1	-0,4	-2,7	-1,3
onroerend goed	33816	0,5	1,1	0,4	-0,1	-0,1
zakelijke diensten	60324	6,3	6,2	3,1	-4,4	-1,6
overige diensten	15089	1,8	2,3	1,2	-1,2	-1,1
zorg	39889	2,5	3,4	2,9	2,2	2,1
overheid	52520	-0,1	1,0	0,9	0,8	0,7

Tabel B4.2 Sectorale effecten basispad – totaal arbeidsvolume

	Waarde 2005	Volume mutatie 2006	Volume mutatie 2007	Volume mutatie 2008	Volume mutatie 2009	Volume mutatie 2010
landbouw	214700	-2,0	-0,8	-2,0	-2,4	-1,9
delfstoffenwinning	7500	-4,0	2,8	-1,2	-5,1	-4,5
industrie	843300	-0,6	0,2	-1,3	-4,1	-6,3
w.v v & g ind	120100	-1,0	-1,1	-1,0	-1,1	-2,2
metaal ind.	322100	-0,1	1,4	-1,3	-5,2	-8,3
chemische ind.	100800	-0,9	-1,0	-1,5	-5,1	-6,9
overige ind.	300300	-0,9	-0,3	-1,5	-3,8	-5,5
nutsbedrijven	29200	-3,8	1,8	-1,1	-1,0	-0,7
bouw	449600	2,7	1,1	4,5	-1,6	-6,3
autohandel	132400	0,5	1,6	0,1	-1,8	-4,6
groothandel	423600	1,9	3,0	1,4	-0,9	-3,9
detailhandel	477700	1,7	3,6	0,5	-0,7	-3,3
horeca	192700	2,0	4,6	-0,4	-1,7	-4,4
transport	313900	-0,5	2,2	0,8	-2,9	-4,1
communicatie	90200	-1,0	-1,8	-1,2	-0,3	-2,4
financiële diensten	245800	2,8	0,9	-1,6	-2,7	-4,5
onroerend goed	68600	1,7	1,9	0,7	-0,2	-1,4
zakelijke diensten	1006000	7,3	6,3	3,7	-0,7	-5,2
overige diensten	303400	0,5	1,3	0,7	-0,4	-1,6
zorg	818400	3,0	2,4	3,5	2,2	1,9
overheid	785300	-0,8	0,5	0,7	0,8	0,6

Tabel B4.3 Regionale effecten basispad – bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen

	Volume mutatie	Volume mutatie
	2009	2010
Groningen	-2,5%	-1,3%
Friesland	-2,5%	-1,3%
Drenthe	-2,8%	-1,4%
Overijssel	-3,1%	-1,5%
Flevoland	-2,5%	-1,3%
Gelderland	-2,7%	-1,4%
Utrecht	-2,0%	-1,3%
Noord Holland	-3,0%	-1,2%
Zuid Holland	-3,0%	-1,3%
Zeeland	-3,9%	-1,4%
Noord Brabant	-3,5%	-1,5%
Limburg	-3,7%	-1,3%

Tabel B4.4 Regionale effecten basispad – totaal arbeidsvolume

	Volume mutatie	Volume mutatie
	2009	2010
Groningen	-1,6%	-3,3%
Friesland	-1,4%	-3,4%
Drenthe	-1,5%	-3,4%
Overijssel	-1,6%	-3,6%
Flevoland	-0,7%	-3,6%
Gelderland	-1,3%	-3,5%
Utrecht	-0,4%	-3,6%
Noord Holland	-1,4%	-3,6%
Zuid Holland	-1,3%	-3,6%
Zeeland	-2,1%	-3,5%
Noord Brabant	-2,0%	-3,9%
Limburg	-2,4%	-3,6%

Bouwproductie en orderportefeuille bouwsector

- Onderstaand figuur B5.1 toont dat de orderportefeuille in de bouwsector eind 2008 fors is gedaald. Met name de orderportefeuilles woningbouw en utiliteitsbouw vertonen een in historisch perspectief aanzienlijke daling. De orderportefeuille in de woningbouw is hierdoor op een erg laag niveau terecht gekomen. De orderportefeuille in de grond- water- en wegenbouw (GWW) laat een lichte daling zien. In historisch perspectief is de orderportefeuille GWW nog behoorlijk op niveau.

Figuur B5.1 Orderportefeuille bouwsector 2001 – 2008

Bron: EIB

- De terugval in de orderportefeuilles impliceert een terugval in de productie voor de bouwsector de komende tijd. Onderstaande tabel B5.1 toont de productieverwachting in de bouwsector in 2009 en 2010.³
 - o In 2009 en 2010 neemt bouwproductie naar verwachting van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (EIB; december 2008) gecumuleerd af met circa 10%. EIB schat dat dit leidt tot een daling van de werkgelegenheid van meer dan 30.000 personen in 2009 en 2010.
 - o Hardste klappen vallen in woningbouw en utiliteitsbouw. In de nieuwbouw vindt de grootste productiedaling plaats.

³ Daar het EIB een wat minder somber macro-economisch beeld heeft gehanteerd wijken de uitkomsten van het EIB af van de ramingen van de bouwnijverheid zoals gepresenteerd in hoofdstuk 2.

- Productiedaling in GWW blijft komende jaren relatief beperkt vanwege het grote aantal publieke opdrachtgevers. Bovendien leidt de grote voorraad infrastructuur tot een ‘bodemprijs in de markt’ voor noodzakelijk onderhoudswerk.

Tabel B5.1 Bouwproductie per sector (jaarlijkse verandering %, mln. euro prijzen 2007)

	2008		2009		2010	
	%	€ mln.	%	€ mln.	%	€ mln.
Woningbouw	0,5	20.650	-8,5	18.875	-11,0	17.000
Nieuwbouw	-0,5	13.500	-10,5	12.075	-11,0	10.750
Herstel en verbouw	1,5	7.150	-5,0	6.800	-8,0	6.250
Utiliteitsbouw	8,0	13.150	-4,5	12.550	-7,5	11.575
Nieuwbouw	9,5	8.800	-6,0	8.275	-10,0	7.450
Herstel en verbouw	6,0	4.350	-2,0	4.275	-3,5	4.125
Onderhoud gebouwen	2,5	8.900	-0,5	8.875	0,5	8.900
Grond-, weg- en waterbouw	2,5	13.425	-1,5	13.225	-1,0	13.075
Nieuwbouw	3,0	8.075	-2,5	7.875	-2,0	7.725
Onderhoud	2,0	5.350	0,0	5.350	0,0	5.350
Externe onderaanneming	3,5	2.600	-3,5	2.500	-5,0	2.375
Totaal bouw	3,0	58.725	-4,5	56.025	-5,5	52.925

Bron: EIB, januari 2009

Utiliteitsbouw naar publieke en private sectoren

- Onderstaande tabel B5.2 splitst de ramingen voor de utiliteitsbouwproductie uit naar sector. Hieruit blijkt dat de private sectoren voor het jaar 2008 veel hogere groeicijfers noteren dan publieke sectoren; er lijkt hier sprake te zijn van een vertraagde doorwerking. In 2009 en 2010 zijn de private sectoren aanmerkelijk somberder dan in 2008. De publieke sectoren hebben een minder grote spreiding van groeicijfers dan de meeste private sectoren.
- De publieke sector is verantwoordelijk voor ongeveer een derde van de utiliteitsbouwproductie.

Tabel B5.2 Utiliteitsbouwproductie in sectoren (jaarlijkse verandering, %)

	2008	2009	2010
Private sectoren			
Agrarische gebouwen	27,0	-23,5	-7,5
Industrie en bouwnijverheid	41,5	6,5	-27,0
Handel en horeca	9,5	-23,0	-7,5
Vervoer en communicatie	21,0	17,5	-20,0
Zakelijke dienstverlening	14,0	-12,0	-28,0
Publieke sectoren			
Gebouwen openbaar bestuur	-16,5	0,0	-10,0
Onderwijsgebouwen	13,0	-7,5	4,0
Gezondheids- en welzijnszorg	11,0	8,0	2,5
Overige dienstverlening	-3,5	-11,0	0,0
Totaal utiliteitsbouw	8,0	-4,5	-7,5

Bron: EIB, januari 2009

GWW naar publieke en private sectoren

- Uit tabel B5.3 blijkt dat met name het Rijk een positieve bijdrage levert aan de GWW productie. EIB schrijft deze positieve bijdrage van het Rijk toe aan de grote beleidsopgaven op het gebied van mobiliteit en waterbeheersing voor de komende jaren.
- Lagere overheden en bedrijven zijn een stuk somberder; in beide sectoren wordt een krimp verwacht in 2009 en 2010. De krimp bij lagere overheden kan verklaard worden door de verwachte terugloop van productie in de woning- en utiliteitsbouw in 2009 en 2010. Circa de helft van de gemeentelijke GWW-productie wordt namelijk bepaald door de woning- en utiliteitsbouw.
- Door de toename van GWW productie bij het Rijk en de afname van GWW productie bij lagere overheden en bedrijven is de verwachting dat het aandeel van het Rijk in de nieuwbouw- en herstelproductie op zal lopen van 12% in 2007 naar 15% in 2010. Het aandeel van de lagere overheden in de nieuwbouw- en herstelproductie bedraagt circa 40%.

Tabel B5.3 GWW productie in sectoren (jaarlijkse verandering, %)

	2008	2009	2010
Nieuwbouw en herstel	3,0	-2,5	-2,0
Rijk	4,5	5,0	10,0
Lagere overheden	2,0	-3,0	-4,0
Bedrijven	3,5	-4,5	-4,0
Onderhoud	2,0	0,0	0,0
Totaal GWW	2,5	-1,5	-1,0

Bron: EIB, januari 2009

